

Szkic systemów fonologicznych ruskich gwar Białostoczczyzny wschodniej

[„Slavia Orientalis” XVII (1968), z. 3]

Gwary typu wschodniosłowiańskiego zachowane w granicach Polski na terenie od Kanału Augustowskiego na północy po Bug na południu są znacznie zróżnicowane. Wynika to z krzyżowania się w przeszłości na tym obszarze trzech nurtów osadniczych: polskiego od zachodu, białoruskiego od wschodu i ukraińskiego od południowego wschodu¹. Zachodnia granica tych gwar, przeprowadzona przed 1960 rokiem na podstawie mowy najstarszego pokolenia we własnym środowisku, niezależnie od jego poczucia narodowościowego i przynależności wyznaniowej, przebiega od wsi Wołkusz w kierunku na Sztabin, skąd Biebrzą do Brzozówki, od której nieco na zachód biegnie do Supraśli pod Wasilkowem. Supraślą granica dochodzi do Narwi, z nieznacznymi odchyleniami przebiega łukiem Narwi i między Łapami a Surazem skręca na południowy wschód od rzeki w kierunku na Strablę, Boćki i Siemiatycze po Bug na zachód od Siemiatycz². Bug nie stanowi faktycznej granicy zasięgu gwar ruskich (tzn. typu wschodniosłowiańskiego) w Polsce³. Traktujemy go w zespole kierowanym przez prof. dr A. Obrębską-Jabłońską jako granicę roboczą południowego zasięgu gwar białoruskich, z uwzględnieniem pasa przejściowego ku gwarom ukraińskim, który na Białostoczczyźnie wschodniej zaczyna się już nad Narwią⁴.

¹ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.* „Acta Baltico-Slavica” I (1964); *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku.* „Naukowy zbornik BHKT”, Białystok 1964.

² S. Glinka, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny.* „Sprawozdania WNS PAN”, z. 5 (1960); W. Kuraszkiewicz, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią.* Sprawozdania Komisji Językowej TNW, XXXI, Wyd. I, t. 2, Warszawa 1939.

³ Cf. np. J. Tokarski, *Gwara Serpelic. Fonetyka. Fleksja*, Wrocław 1964.

⁴ Cf. Szereg artykułów W. Kuraszkiewicza na temat gwar terenu między Bugiem i Narwią.

Wokalizm

System wokaliczny gwar wyżej ukazanego obszaru jest ściśle uzależniony od akcentu, który podobnie jak w białoruskim języku literackim jest dynamiczny, ruchomy morfologicznie i swobodny, np.: *s¹unuć, v¹ysunuć, pras¹ouvacca; ruk¹a, r¹uki, ruč¹ŷ, paruć¹ŷ, v¹yruč¹ŷ*.

W pozycji akcentowanej wyróżniamy cztery podstawowe systemy fonemów:

I. siedmiofonemowy	II. sześćofonemowy (a)
<i>u</i> <i>i (y)</i>	<i>u</i> <i>i (y)</i>
(<i>u</i> o) <i>ó</i> <i>é (i^é, y^é)</i>	(<i>u</i> o) <i>ó</i> –
<i>o</i> <i>e</i>	<i>o</i> <i>e</i>
<i>a</i>	<i>a</i>
III. pięćofonemowy	IV. sześćofonemowy (b)
<i>u</i> <i>i (y)</i>	<i>u</i> <i>y</i> <i>i</i>
<i>o</i> <i>e</i>	<i>o</i> <i>e</i>
<i>a</i>	<i>a</i>

Ad I. Pierwszy typ wokalizmu jest najbardziej rozpowszechniony. Występuje w gwarach białoruskich na północ od Narwi i częściowo także w paśmie gwar przejściowych na południe od Narwi, z tym że na północy *ó* i *u*o oraz *é* i *i^é* są wariantami fakultatywnymi, z wyraźną ilościową przewagą głosek zwężonych *ó*, *é*, a na południu obserwujemy liczebną przewagę dyftongów lub tylko dyftongi, np.: *krót : kr^uot, sól¹ : s^uol¹, p^ěč : pi^éč, l^ěs : lⁱes* itd. Głoski *i : y* są pozycyjnymi wariantami jednego fonemu, z wyjątkiem części gwar terenu przejściowego (np. w okolicy Orli i Kleszczel), gdzie *i* może występować i po twardych spółgłoskach, np.: *l¹ipa, kryv¹i* ale *n¹itka, xod¹iti⁵* i wówczas mamy do czynienia z IV typem wokalizmu.

Ad II. Drugi typ ogranicza się swym zasięgiem do tych gwar przejściowych (np. niektóre gwary powiatu hajnowskiego), w których akcentowany dyftong *i^é* przeszedł w *i*, natomiast labializowany dyftong *u*o jeszcze się zachowuje, np.: *xlib, did* ale *ku^oń, por¹u^ox*.

Ad III. Trzeci typ wokalizmu można spotkać w różnych badanych punktach, głównie na północnym zachodzie u ludzi młodszych, w systemie których brak

⁵ W. Kuraszkiewicz, op.cit., s. 111.

już zwężeń, a tym bardziej wymowy dyftongicznej, np.: *por^lox*, na *por^lozi*; *xl^leb*, *xl^leba* itd. i na południu w gwarach ukraińskich, w których *ō*, *ē* w sylabach zamkniętych przeszły w *u*, *i* z notowanym stadium pośrednim *ü*, np.: *kun^ü*, *kün^ü*, *kiñ*, *xlib* itp.

Ad IV. Jak było powiedziane wyżej, sześćfonemowy (b) układ fonemów akcentowanych występuje w części gwar powiatu hajnowskiego, tam gdzie *i* może występować po spółgłoskach twardych, głównie *t*, *d*, *n*. Wartość fonologiczna *i* : *y* w tej części gwar wymaga jeszcze dokładniejszego omówienia, zwłaszcza wobec rozbieżnych poglądów W. Kuraszkiewicza i M. Kondratiuka na temat możliwości występowania *i* po twardej na tym terenie⁶.

Komentowany typ wokalizmu nie wyklucza możliwości występowania w niektórych gwarach tego typu dyftongów, mimo że nie zostało to uwidocznione w schematycznym układzie fonemów. Najprawdopodobniej należałoby wydzielić jeszcze typ V, który od I różniłby się jedynie potraktowaniem *i*, *y* jako oddzielnych fonemów. W tym typie również dyftong *iē* może występować po spółgłoskach twardych, np.: *diēd*, *mnie*, *odlet^{iē}u*, itp.⁷

Nieakcentowany system wokaliczny należy rozpatrywać w zależności od miejsca danej zgłoski w wyrazie w stosunku do akcentu (inaczej mogą się np. zachowywać zgłoski poakcentowe oraz otwarte zgłoski wygłosowe), a także od sąsiedztwa twardych i miękkich spółgłosek (różnice w zakresie występowania akania i jakania). Biorąc to pod uwagę wyróżniamy na badanym terenie 5 zasadniczych układów fonemów:

I. trzyfonemowy	II. czterofonemowy (a)	III. czterofonemowy (b)
<i>u</i> <i>i</i> (y)	<i>u</i> <i>i</i> (y)	<i>u</i> <i>i</i> (y)
	– <i>e</i>	<i>o</i> –
<i>a</i>	<i>a</i> (<i>e^a</i>)	<i>a</i>
IV. pięćfonemowy		V. sześćfonemowy
<i>u</i> <i>i</i> (y)		<i>u</i> <i>y</i> <i>i</i>
<i>o</i> <i>e</i>		<i>o</i> <i>e</i>
<i>a</i>		<i>a</i>

Ad I. i II. Trzyfonemowy system właściwy jest sylabom przedakcentowym, zwłaszcza pierwszej przed akcentem, we wszystkich gwarach akających oraz

⁶ W. Kuraszkiewicz (op.cit.) przeprowadza izofonę twardych spółgłosek przed *i* przechodzącą między Bielskiem i Hajnówką po Klejniku na północy. M. Kondratiuk w artykule *Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego*, „Slavia Orientalis” XIII (1964) z. 3, stoi na stanowisku, że po twardych spółgłoskach występuje zawsze *y* niezależnie od tego, czy jest kontynuantem *y*, czy *i*.

⁷ W. Kuraszkiewicz, op.cit., s. 111.

bez ograniczeń w stosunku do miejsca akcentu występuje w kilku wsiach z akaniem pełnym (pozycja po twardej) w okolicy Kuźnicy Białostockiej. W tej samej gwarze system trzyfonemowy może wystąpić i po palatalnych spółgłoskach, ale tylko fakultatywnie, jako wariant II typu czterofonemowego (a). Dzieje się tak dlatego, ponieważ jakanie w omawianych gwarach nie zostało przeprowadzone tak konsekwentnie jak akanie⁸.

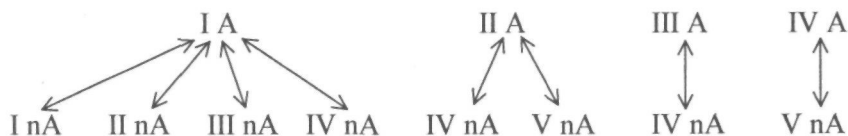
Ad III. Czterofonemowy (b) typ wokalizmu występuje w gwarach z niepełnym akaniem niedysymilacyjnym, czyli tam, gdzie w poakcentowych wglósowych sylabach otwartych zachowuje się fonem /o/ *l¹eto, s¹eno, s¹alo*, a także wygłosowe nieakcentowane *-e* może przechodzić w *-o*: *m¹oro, s¹erco*.

Ad IV. Typ pięcioletemowy spotykamy w gwarach okających oraz w gwarach z akaniem nieregularnym, np. w okolicy Białowieży, gdzie *kar¹ova*, ale *st¹o¹ok, st¹olečok*. Podobnie w pozycji po palatalnych.

Ad V. Sześćioletemowy typ występuje w części gwar powiatu hajnowskiego i świadczy o ich ukraińskim charakterze.

Dając w tym miejscu bardzo zwięzły przegląd systemów wokalicznych gwar Białostoczczyzny wschodniej należy podkreślić, że gwary te dodatkowo są znacznie zróżnicowane poprzez odmienny zakres obciążenia funkcjonalnego ukazanych fonemów oraz przez różne warianty, w jakich są one realizowane (dotyczy to przede wszystkim gwar terenu między Bugiem a Narwią).

Pozostaje sprawa przyporządkowania sobie systemów akcentowanych i nieakcentowanych. Dla uproszczenia pierwsze nazwiemy ogólnie systemem A, drugie systemem nA oraz posłużymy się schematem:

Powyższe schematyczne przedstawienie współwystępowania układów fonemów akcentowanych i nieakcentowanych uzmysławia wyraźnie największe rozpowszechnienie akcentowanego systemu I, natomiast wśród nieakcentowanych najczęstszy jest system IV, który może współwystępować aż z trzema różnymi systemami akcentowanymi.

Konsonantyzm

W gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny obserwujemy także różne systemy konsonantyczne. Oto trzy najbardziej typowe:

⁸ S. Glinka, op.cit., s. 40.

I⁹

p p' t *k k*
b b' d (g)
(f f') s s' š (x) x
v v' z z' ž
 c c' č (y) y
 (3) 3' 3̣
m m' n n'
 l l'
 r
 j

System typowo białoruski. Występuje w gwarach południowych krańców pow. augustowskiego oraz w pow. sokólskim i białostockim.

II

p p' t *k k*
b b' d (g)
(f f') s s' (x) x
v v' z z' (y) y
 c c'
 3 3'
m m' n n'
 l l'
 r
 j

System białoruski zachodni. Powstał pod wpływem polskiego mazurzenia. Występuje w gwarach na zachód od Brzozówki, nad Biebrzą i w łuku Narwi.

III

p *t t'* *k' k*
b *d d'* (g)
(f) *s s' š (x) x*
v *z z' ž*
 c c' č
 (3) 3' 3̣
m *n n'*
 l l'
 r (r')
 j

System charakterystyczny dla ukraińskich gwar okolicy Kleszczel, a także niektórych innych gwar przejściowych, położonych między Bugiem i Narwią.

⁹Nawiasy sygnalizują różnego rodzaju ograniczenia, np. (g) tylko w kilku zapożyczeniach polskich, (f) zwykle zastępowane przez p, x lub xv może istnieć w niektórych wyrazach obcych, (3) tylko w słowie *zyn^ldr'a* i w onomatopejach.

Powyższy system, którego istotą jest brak miękkich spółgłosek wargowych oraz możliwość występowania *r* w określonych pozycjach na terenie krzyżowania się białoruskich i ukraińskich tendencji językowych może ulegać pewnym modyfikacjom. W rezultacie w gwarach między Narwią i Bugiem mamy do czynienia jeszcze z co najmniej trzema konsonantycznymi systemami. Różnice między nimi i systemem III dotyczą przede wszystkim:

1) występowania lub braku miękkich fonemów *t'*, *d'*, *r'*, (fonemy te nie muszą występować łącznie, co jeszcze mnoży ilość kombinacji);

2) występowania lub braku szumiących fonemów *š*, *ž*, *č*, *ẓ̌*;

3) występowania lub braku fonemów wzdłużonych *s̄*, *z̄*, *c̄*, *ž̄*, *š̄*, *ž̄*, *č̄*, *ž̄*, *l̄*, *n̄* typu *naś^li^{n̄}e*, *ha^lo* itd.

Przedstawione różnice między systemami konsonantycznymi badanych gwar wzrosną jeszcze, gdy się uwzględni stopniowość procesu dyspalatalizacji spółgłosek w różnych warunkach fonetycznych i wszystkie sprawy związane z wariantami pozycyjnymi fonemów, np. stosunek *ɹ* do *u*, *v*, *l*; występowanie palatalnych szumiących w niektórych pozycjach i inne.